

नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया

रु. 6.00

एककोडीचे स्वप्न

महाश्वेता देवी

574

नेहरू बाल पुस्तकालय

574

एककौडीचे स्वप्न

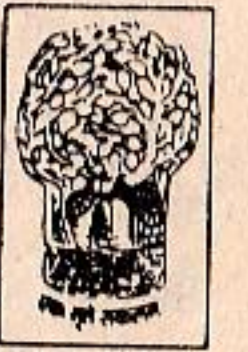
महाश्वेता देवी

अनुवाद

अमरेन्द्र गाडगीळ

चित्रे

जुद्धजीत सेनगुप्त

नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया

१

अजून उजाडायचे होते. पूर्वाकाशावर लाली चढायला लागली हातां. पडझडीने जीणं झालेल्या महास्थान गडाच्या खालच्या अंगाला वाहात असलेल्या करत्वाचे पाणी सुद्धा हळूहळू लालसर व्हायला लागले होते. एककीडी एक छोटा मुलगा. आंब्याच्या झाडावर चढून अगदी शेंड्यावर जाऊन बसली होती स्वारी.

बिचाऱ्याला लवकरात लवकर असे कुठेतरी दडून बसण्याखेरीज इलाजच नव्हता. दिवस उजाडताच गावची गाळा उघडणार अन् आल्या त्याला शाळेत पिटाळणार हे ठरलेले होते.

पहिली आवृत्ति : 1979 (शके 1900)

चौथे पुनर्मुद्रण 1991 (शके 1913)

© महाश्वेता देवी, 1976

Ekkori's Dream (Marathi)

रु. 6.00

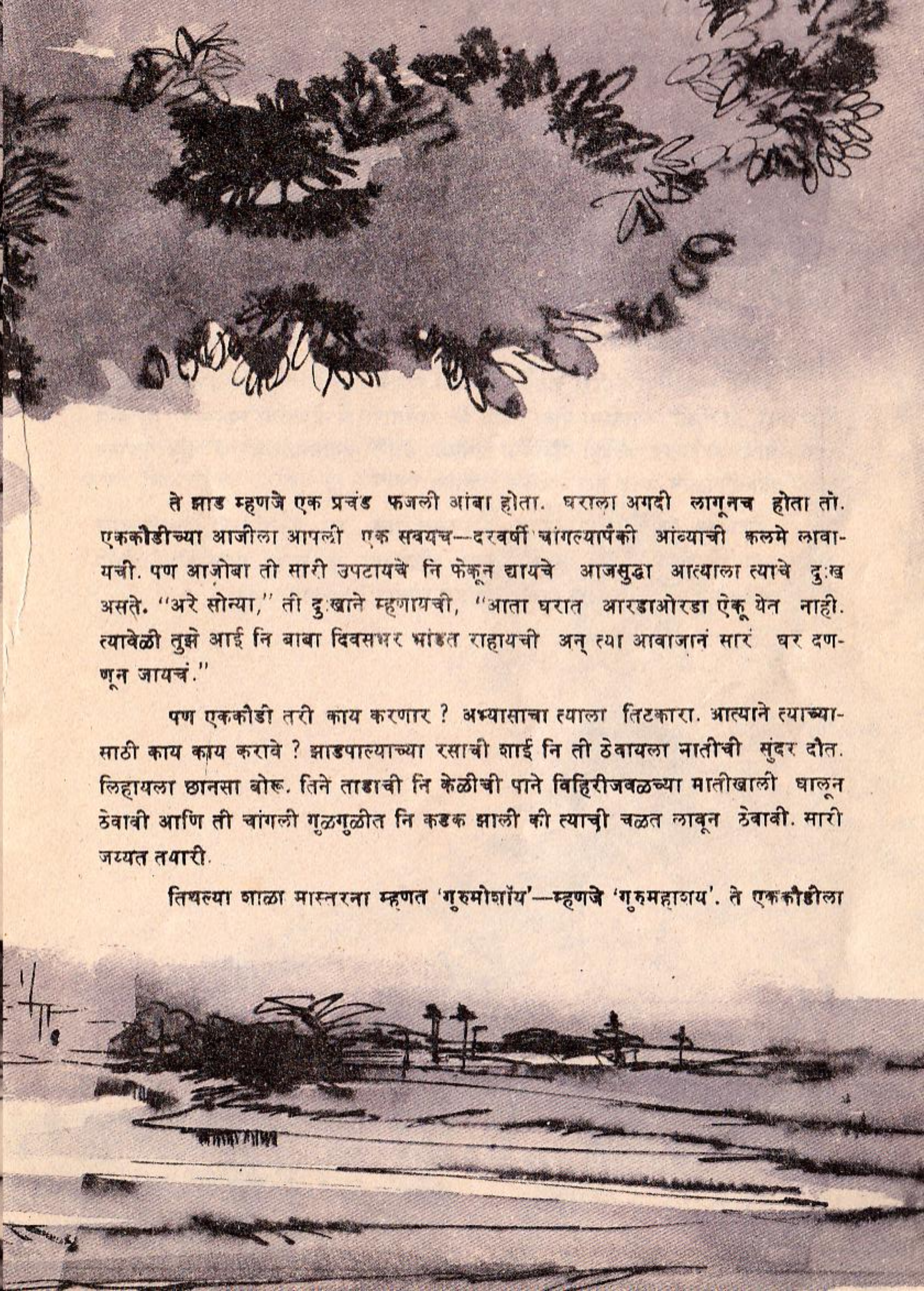
प्रकाशक : संचालक, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, ए-5 ग्रीन पार्क, नवी दिल्ली-110016 द्वारा प्रकाशित

ते झाड म्हणजे एक प्रचंड फजली आंबा होता. घराला अगदी लागूनच होता तो. एककीडीच्या आजीला आपली एक सवयच—दरवर्षी चांगल्यापैकी आंब्याची कलमे लावायची. पण आजोबा ती सारी उपटायचे नि फेकून द्यायचे आजसुद्धा आत्याला त्याचे दुःख असते. “अरे सोन्या,” ती दुःखाने म्हणायची, “आता घरात आरडाओरडा ऐकू येत नाही. त्यावेळी तुझे आई नि बाबा दिवसभर भांडत राहायची अन् त्या आवाजानं सारं घर दण-णून जायचं.”

पण एककीडी तरी काय करणार ? अभ्यासाचा त्याला तिटकारा. आत्याने त्याच्यासाठी काय काय करावे ? झाडपाल्याच्या रसाची शाई नि ती ठेवायला नातीची सुंदर दौत. लिहायला छानसा बोरू. तिने ताडाची नि केळीची पाने विहिरीजवळच्या मातीखाली घालून ठेवावी आणि ती चांगली गुळगुळीत नि कडक झाली की त्याची चळत लावून ठेवावी. मारी जय्यत तयारी.

तिथल्या शाळा मास्तरना म्हणत ‘गुरुमोशाय’—म्हणजे ‘गुरुमहाशय’. ते एककीडीला

शिकवायला लागायचे-“हं लिही मागं आकडा ‘क’, पुढं बोचकं ‘ख’.” पण एककौडी तोंडा-तल्या तोंडात काहीतरी पुटपुटायचा नि डोळ्याचे पाते लवते न लवते तो पसार व्हायचा तिथून.

एक दिवस एककौडीची धूळपाटीवर चित्रकला चालू होती. गुरु मोशांयनी ते बघितले मात्र. तिथूनच कडाडले, “काय ? चित्रकला चाललीय वाटतं तुझी ? कुंभार चितारी व्हायचंय का तुला ? नालायक पोरटा !”

एककौडी राहतोय कशाला जागेवर ?

त्याने सरळ भीम बंधारा गाठला. हा भीम म्हणजे (अकाराव्या शतकातला) प्राचीन गौड राजा. हा कैवतं जमातीचा होता. शेती नि मासेमारी हा कैवतीचा व्यवसाय. या भीम राजाने बांधलेली सडक आजही पाहायला मिळते. उत्तर बंगालमधल्या या हमरस्त्यावर दुतर्फी वडा-पिंपळाचे प्रचंड वृक्ष वाढलेले दिसतात.

थोडा वेळ राईतल्या पारब्याना लोंबकळून झाले. मग एककौडीची स्वारी सरळ कोळीवाड्यात जाऊन थडकली. तिथल्या अक्रूर कोळ्याचा मुलगा हा एककौडीचा जानी दोस्त. त्यानेच एककौडीला आपले हरवलेले वासरू शोधायला बोलावले होते.

एककौडीने वासरू शोधून आणले. मग तो घराकडे परतला. आत्याने दुपारच्या जेवणासाठी फणसाच्या आठोळ्या उकडल्या होत्या. तिने थोडेसे दूध पण आटवून ठेवले होते. छोटयाशा दगडी वाडग्यातून ती ते, एककौडीला देणार होती.

पण एककौडी घरापाशी येतो तो काय ! गुरुमोशांय आपले देवडीवर बसलेले. गळयाभोवती पदर गुंडाळून आत्या त्यांच्यासमोर मन्नपणाने उभी. तो त्यांचे बोलणे ऐकत तिथेच थांबला.

“बाप कुठं नि हा कुठं ! हे पोरगं इतकं उनाड कसं निघालं बुवा !” गुरुजी म्हणत होते.

“चांगला झोडपून काढा,” आत्याबाई त्यांची समजूत धालीत होत्या. पण हा त्या कुंभार चिता-यांच्या घराकडं का कडमडत असतो सारखा ?”

“ती ब्याच्या आईची देणगी आहे !

आईची देणगी ? म्हणजे म्हणा-यचय काय तुम्हाला ?”

“बरोबर आहे. ती सहा वर्षांची असतावाच सून म्हणून या घरात आली. मी तिला इकडतिकड खेळ देत असे. तिचा दिवसभराचा उद्योग म्हणजे मातीच्या बाहुल्या बनवणं नि चित्र काढणं. त्याला आईकडून मिळाले ती मिरास आहे ती !”

पण चित्रं काढून कुठं पोट भरता येईल का ? आता पूर्वीचे दिवस राहिले नाहीत. राणी भवानीच्या कवेऱ्यातून कुठंतरी त्यानं चिकटवून घेतलं पाहिजे. त्यासाठी त्याला शिकायला हवं.”

“खरंय.”

गुरुमोशाय मग त्या दिवशी आणखी काही बोलले नाहीत. नंतर एककौडीला आल्याने चांगलाच धारेवर धरला. “कोळयाचं वासरू धरून आणायला गेला होतास ना ?” आल्याच्या शब्दात कडवट तिरस्कार भरलेला होता. “त्यापेक्षा अक्रुराकडं त्याचा गुराखी म्हणून राहा ना !”

एककौडीला ते फार लागले. यापुढे आपण चांगल्या मुलासारखे

वागायचे त्याने अगदी ठरवून टाकले. आता शाळेतून पळून जायचे नाही, असा त्याने निश्चय केला. दुसऱ्या दिवशी सकाळी एक चांगले पिककेळेलं नि गुलपापडी रुमालात गुंडाळून घेऊन एककौडी शाळेची वाट चालू लागला.

पण पुन्हा आपले येरे माझ्या मागल्या ! एककौडीचे बूड काही शाळेत टिकले नाही. आल्याला हे कळल्यावर तिने त्याला दम भरला. “आता मात्र मी तुला उनुरीला पाठवल्या शिवाय राहात नाही. बघच आता.”

एककौडीचे आईवडील त्याच्या लहानपणीच वारले होते. त्याचा काका उनुरीला राणी भवानीच्या कचेरीत कामाला होता. काकीमा तिथेच आपल्या पाच वर्षांच्या छोटया

रतनसह राहात असे.

पण यावेळी काकीमा कुठेतरी बाहेर गेली होती. एककौडीला पळून जायला ही चांगली संधी होती. पण आंब्याच्या शेड्यावर चढून बसलेल्या एककौडीच्या डोक्यात विचार-चक्र सुरू झाले. — यावेळी पळून जाणं बरं दिसेल का ?

भूत चतुर्दशी नि कालीपूजा तर अगदी जवळ येऊन ठेपल्या होत्या. घरात दिव्यांची आरास करायला हवी होती. एककौडीच घरात नसला तर मातीच्या पणत्या कोण तयार करणार नि कापसाच्या वाती तरी कोण वळणार ? बांबूची कमान उभारून त्यावर दिवे मांडून ठेवायला तरी दुसरे कोण होते ? आत्याला तर रात्रीचे कमी दिसते.

आणि हो, रतनला खेळायसाठी मातीची घरे नि गावी करून द्यायला हवेत ते ? रतनला बरे वाटत नव्हते. रात्रंदिवस तो तापाने फणफणलेला असायचा. एककौडीला त्याच्या-बद्दल फार वाईट वाटायचे. रतनवर त्याची माया होती. नि रतनलाही त्याचा फार लळा होता. काकीने रतनला एखादवेळी भात दिला की रतन दुडूदुडू येऊन एककौडीला म्हणायचा, “ए एककौडी ! तुला हवा का थोडा भात ?” काकीचे नाव होते यशोदा. रतनला कोणालाही नावाने हाक मारायची सवय. “यशो,” तो काकीला ओरडून म्हणायचा, “माझा भात देना ग मला.”

रतनच्या हातात कडी असत. तो दिसायला गोरापान पण शिडशिडीत होता. रेशमा-सारख्या मुलायम केसांच्या या मुलाचे डोळे जणू प्रभात ताऱ्यासारखे चमकायचे.

कालच गावच्या डॉक्टरच्या घरची धाकटी काकू रतनच्या आईला म्हणाली होती, “रतनला नाटोरला का नाही नेत ? तिथं राणीच्या वाड्यावर बटुक कविराज डॉक्टर येऊन राहिलेत. तुम्हाला माहीत असेलच—राणीचा मुलगा राजा रामकृष्ण कालीभक्तीच्या वेडानं पछाडला गेलाय. त्याचं ते वेड काढून टाकायसाठीच खास राणीनं डॉक्टरना तिथं आणून ठेवलंय.”

रतन खरोखरीच फार आजारी आहे याची जाणीव एककौडीला यामुळे तर झाली.

त्याला फारच वाईट वाटले.

सकाळी सकाळीच आंब्याच्या शेड्यावर बसल्या बसल्या हे सारे विचार त्याच्या डोक्यात गर्दी करीत होते. आत्याला सोडून आता जायचे कसे ? तो अगदी लहान पोर असल्यापासून आत्यानेच त्याला सांभाळले होते. लहानाचे मोठे केले होते.

आई त्याला आठवतही नव्हती. आत्या त्याला सांगत असे—“अरे, तुझ्या जन्मापूर्वी-पासूनच तुझी आई आजारी होती. तिच्या खोलीत तिच्याजवळ बसून मी तिला वचन दिलं होतं की, ‘तू काळजी करू नकोस. तुझ्या मुलाचं सारं मी करीन.’ अन् तेव्हाच आत्या त्याला तिच्यापासून एक कौडी देऊन घेऊन आली. अशा तऱ्हेने त्याचे नाव पडले एककौडी.

२

वर्षभर त्याचा वेळ उनाडव्या करण्यात जायचा. पण अश्विन महिना आला की एककोडी लोकांच्या दृष्टी-लाही पडायचा नाही. त्यावेळी नद्या-नाले तुडुंब भरलेले असायचे पुष्ट भातशेते उष मानेने डोलत असायची. आणि पौष्णिमेच्या रात्री गजगोरी लक्ष्मीपूजा सगळीकडे सुरू व्हायची.

बलराम कुंभार पुजेसाठी लक्ष्मीची लहानशी मूर्ती तयार करायचा. एक-कोडी मातीच्या चौकोनी आकाराच्या विटा बनवायचा. मग एक छिन्नी घेऊन त्यावर तो लक्ष्मीचे वाहन घुबड, भाताची कणसे, करंडे, सोंडा उभार-लेले हत्ती, मासे नि कमळे—काय काय कोरायचा.

मग ती चित्रे तो मोठ्या मोहक चमकत्या रंगांत रंगवायचा. त्यावेळी लागणारे रंग तो कशाकशातून बन-वायचा माहीताय ? माती, दगड, फुले नि झाडाच्या साली-सगळ्यापासून.

पूजेच्या दिवशी देवीच्या पाया-पाशी या विटा तो हारीने मांडून ठेवायचा. त्या पाहून लोक मोठे खूष होऊन जायचे.

बोगुराला तर मोठीच गंमत. थोडी जमीन उकरायचा अवकाश—काही फुटा-वरच विष्णूच्या नि इतर देवांच्या प्राचीन दगडी मूर्ती सापडायच्या. एककोडी या मूर्ती-कडे चकित नजरेने पुन्हा पुन्हा पाहात बसायचा.

“दादा, मला सांगा,” बलराम कुंभाराला तो मोठ्या उत्सुकतेने विचारायचा, “आता असल्या दगडी मूर्ती कोणी घडवीत नाही का?”

“का रे, कशासाठी विचारलंस, एक-कोडी?”

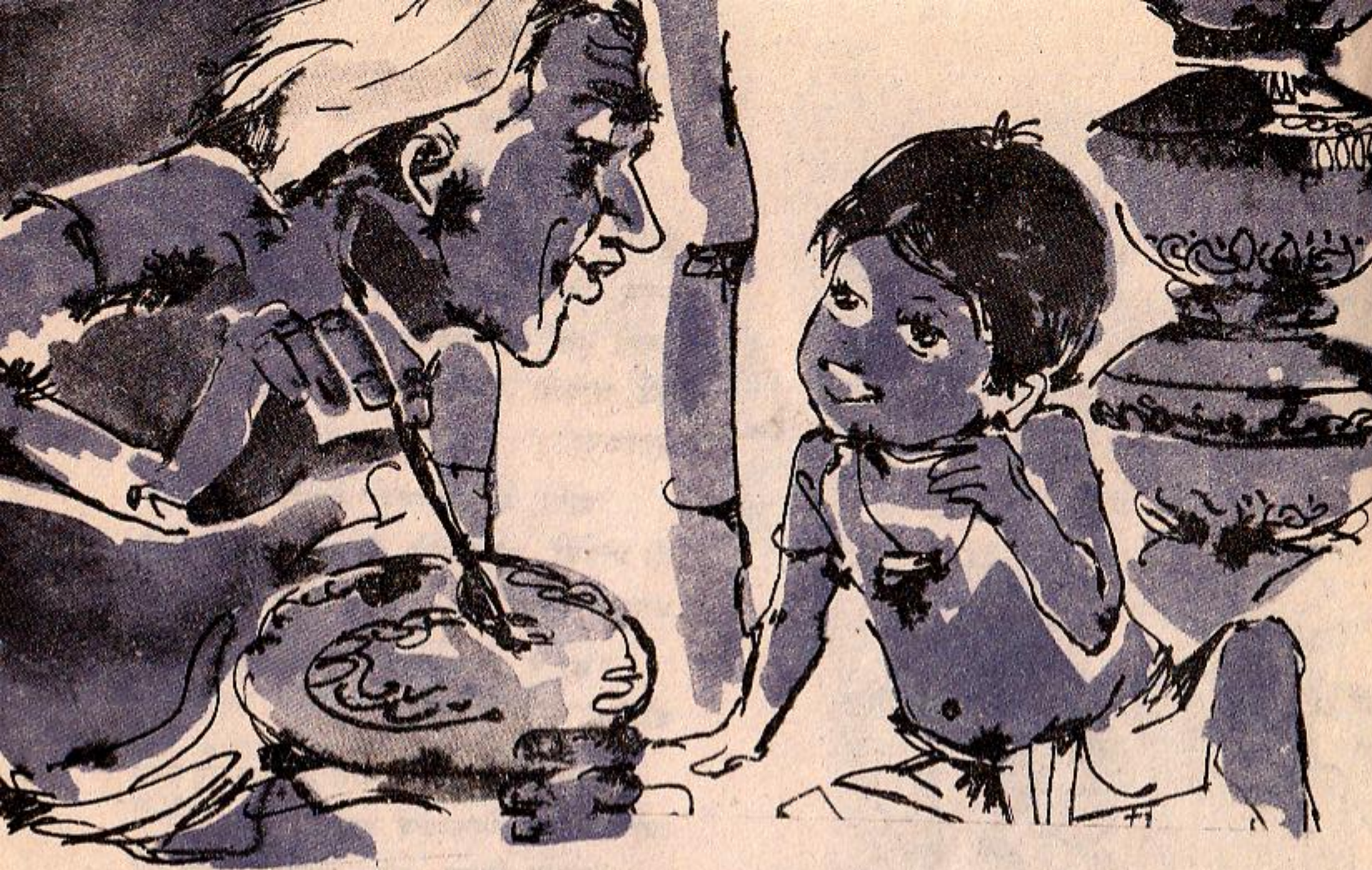
“म्हणजे, कुणी घडवीत असला तर मला त्याच्याजवळ शिकायचं आहे.”

“आता विसर त्या गोष्टी, बाळ !” कुंभार सुस्कारा सोडून म्हणायचा, “राजांचा नि सम्राटांचा काळ होता तो. त्यांच्या हुकुमा-सरशी दगडांची ओझीच्या ओझी घेऊन लोक यायचे. आता ते राजे गेले. नि सम्राट पण संपले. अन् ज्यांना गडावरच कोरीवकाम येत होतं ते पण सारं विसरून गेले.”

“काय ? कुणालीसुद्धा काही आठवत नाही ?”

“नाही. दगडातल कोरीव काम नाही येत कुणाला आता पण विष्णूपूरमधल्या लोकांना मात्र मातीच्या विटांवरच कोरीव काम येतं. तसंच त्यातून मंदिर उभारण्याचं पण त्यांना माहीत आहे.

“कुठाय हे विष्णूपूर ?”

“फार दूर, तिकडं दक्षिणेला. पण मी ऐकलंय की, आता विष्णूपूरमध्ये सुद्धा एकटा खुदीराम लेवढा हयात आहे. राणीनं त्यालाच नाटोरला नेऊन तिथं एक घर त्याला बांधून दिलंय. खुदीराम सुद्धा आता अगदी जख्ख म्हातारा झाला असेल. त्याच्या वाडवडिलांनी विष्णूपूरला नि सुतानुतीला बांधलेली देवळं मोठी भव्य आहेत. काय उत्कृष्ट कारागिरी आहे म्हणतोस ! दगडात कोरलेली देवळं सुद्धा फिकी पडतील त्यापुढं ?”

“काय, खुदीराम नाटोरला आहे ?” एककौडीने विचारले.

“हं, राणीच्या शेतवाडीवर,” कुंभाराने उत्तर दिले.

“ती तर राणीची एक लहर आहे. बडा नगरला भागीरथीच्या तीरावर तिला दुसरी वाराणशी उभी करायचीय. त्यासाठीच तर खुदीरामची तिथं एवढी बडदास्त.”

“असंय होय ?”

“खरंच सांगतो. पण खुदीराम आता थकलाय. त्याला आता काही हे मगळं स्वतःच्या

हातांनी नाही घडवता येणार. म्हणून त्यान राणीकड काही चांगल्या कारागिरांची मागणी केलीय. त्यांना तो शिकवणार नि मग देऊळ बांधणार.”

“मी गेलो तर खुदीराम मला शिकवील का ?”

बलरामला धक्काच बसला. “काय ? तू ? तू कसा काय जाणार बाबा ? जरा ऐक. राणीचा मुलगा राजा रामकृष्णराय याचं नाव तुझ्या कानावर आहे. तर त्यानं प्रथम आपल्या साठी देऊळ बांधायला फर्मावलं आहे खुदीरामला. ते झाल्यावर मग खुदीराम बडा नगरला जाऊन त्याच्या आईसाठी देऊळ बांधणार.”

“कुठं बांधायचंय देऊळ राजाला ?”

“राजाच्या मनात आपलं शेरपूर-भवानीपूरचं मंदिर पाडून त्या जागी तिथंच नवीन मंदिर उभारायचंय.”

“खुदीराम खरोखरचं का तसं करणार आहे ?” एककौडीने आश्चर्यचकित होऊन विचारले.

“छे, राजा आपल्याला कशाप्रकारचं देऊळ हवं ते त्यांना सांगणार आहे. आजू-बाजूच्या लोकांनी त्याच्या पसंतीसाठी देवळाचे अनेक आराखडे आणलेले आहेत. पण त्यांतला एक सुद्धा राजाच्या पसंतीला उतरत नाही. म्हणून तर खुदीराम नाटोरला हरी हरी करत बसलाय. इकडे राणी काळजीत पडलीय की खुदीरामला असंच फार काळपर्यंत तिथं अडकून पडावं लागलं तर एक दिवस तो राम म्हणेल नि मग बडा नगरला राणीचं देऊळ बांधायचं तसंच राहून जाईल.”

“मला जर नाटोरला जायला मिळालं तर—”

“कशाला ? तुला नाटोरला जाऊन काय करायचंय ?” बलराम जबळजवळ किचाळलाच. “नाटोरला राणीच्या कचेरीत तुला काम मिळेल. तू तिथं व्यवस्थापक होशील. नोकर तुझ्या डोक्यावर छत्री धरेल. पायात जोडे घालून तू जेव्हा चालू लागशील तेव्हा लोकांना वाटेल की बाघच येतोय.”

“हुडूत काहीतरीच. तुला काय वाटतं बाघाची पावलं ऐकू येतात ?”

बलरामने त्याच्याकडे लक्षच दिले नाही. “रयनेतला एखादा पोरगा उठतो नि देवळं बांधतो किंवा विटेवर कोरीवकाम करतो, असं कुणी कधी ऐकलंय काय ? मग बाघाच्या गोष्टी कशाला ?”

३

राणीच्या मनात एक मोठे दुःख सलत होते. ती आता म्हातारी झाली होती. नाटोरच्या राजाने तिच्याशी लग्न करून तिला राणी बनवले. तेव्हा ती केवळ एक परकरी मुलगी होती.

पुढे राजा वारला. राणीला तारा नावाची एकच मुलगी. तिच्या सौंदर्याचे वर्णन करणे शब्दांच्या पलीकडेचे. तिचाही बिचारीचा नवरा लहानपणीच वारला, राणीचा दत्तक मुलगा राजा रामकृष्ण. त्याने आपल्या जमीनदारीत कधीच लक्ष घातले नाही. रात्रंदिवस त्याच्या डोक्यात एकच विचार—कालीदेवी.

इंग्रजांचे आगमन या देशात होण्यापूर्वी बंगालमध्ये आसपासचे सगळे जमीनदार सल्लामसलतीसाठी राणीकडेच येत. ते म्हणत, "ब्रिटिशांशी मैत्री करू आणि नवाब

सिराजउद्दौल्ला उखडून टाकू." पण राणी एकटीच असे म्हणणारी होती की, "नको, नको. त्या ब्रिटिशांना इकडं नका आणू." त्यामुळेच तर ब्रिटिशांचे आजही राणींगी एवढे वैर.

राणीच्या दानधर्माला तर सीमा नव्हती. ती आता इतकी म्हातारी झाली होती तरी प्रत्येकजण तिच्याकडेच मदतीसाठी वा सल्लामसलतीसाठी यायचा. एकजण म्हणायचा, "माझी मुलगी आता उजवायलाच हवी. मला पैसे द्या." दुसरा एखादा म्हणायचा, "मला संस्कृत पाठशाळा काढायचीय मला द्रव्य हवं." शेतकरी यायचे आणि तक्रार करायचे, "राणी मा, तुझ्या अधिकाऱ्यांनी कर मागून मागून भंडावून सोडलं आहे. त्याबाबतीत तू काय करणार आहेस?" वाराणसीहून पत्रे यायची की, गरिबांना अन्नदान करण्यासाठी अधिक रकमेची गरज आहे. ढाक्याचे कोष्टी लिहायचे, "मा, ईस्ट इंडिया कंपनीच्या मागण्यांखाली आमचं काम बंद पडायची पाळी आली आहे. कापसावरचे कर उठवले जातील असं काहीतरी बघा."

नाटोरची जमीनदारी म्हणजे जवळजवळ अर्धा बंगाल. नाटोरमध्ये दररोज हजार तरी गरिबांना अन्नदान व्हायचे. प्रत्येक हिवाळ्यात राणी गरिबांना एक लाख ब्लॅकेटे वाटायची. कधी कधी राणीला अगदी विष्णुमता यायची. ती एक चिमुरडी खेडूत मुलगी होती. तेव्हाची तिला आठवण यायची. त्या काळात ती दिवसभर खेळतच असायची. दिवस मावळला की स्वयंपाक घरात येऊन आपल्या आईच्या जवळ बसावे आणि पण तिच्या उजेडात गरम गरम भात खावा. मग आईचा पदर धरून झोपी जावे. हा तिचा तेव्हाचा क्रम.

अशा आठवणी उसळून वर आल्या की, राणीला तिच्या सत्तेची नि प्रतिष्ठेची पण मातब्बरी वाटायची नाही. एकच इच्छा अशावेळी तिच्या मनात उभारून यायची आणि ती म्हणजे भागीरथीच्या तीरावर बडा नगरला आपण एक देऊळ बांधावे; आणि घाटाच्या पायऱ्यांवर बसून लाटांकडे दृष्टी लावून बसावे.

एककौडीने बलरामकडून हे सगळे ऐकले होते. त्याचा एक गुप्त बेत ठरला होता. आपण नाटोरला जाऊन राजाला त्याच्या देवळासाठी एक सुंदर आराखडा देऊ. मग राजा फार खूष होईल. खुदीरामचा शिष्य होण्यासाठी मग आपल्याला परवानगी मिळेल आणि आपण सुंदर सुंदर विटा नि प्रतिमा कोरीत बसू.

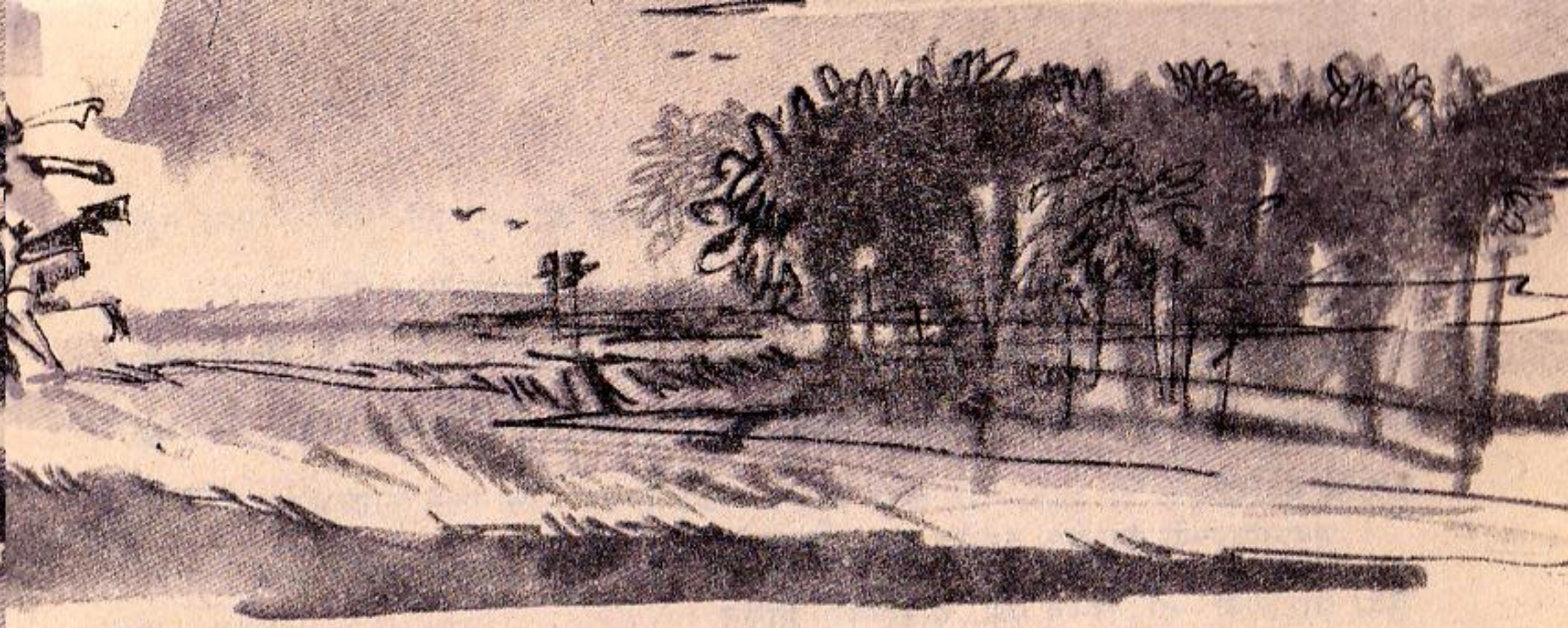
आपण एक प्रतिष्ठित गृहस्थ बनू. खूप पैसे कमवू. आल्या, काका, काकीमा, रतन या सगळ्यांसाठी भेटीचे भारेच्याभारे घेऊन येऊ. पालखीत बसून तो घरी येऊ आणि पालखीचे भोई हुम्मा हुम्मा करत राहातील. आपली ही पालखी भातशेतीतून, काफडीच्या बागांतून आणि आमरायांतून पुढे जाईल.

पण एककौडी जर आत्ता पळून जाऊ शकला तरच हे सगळे घडेल नाहीतर सगळेच ओम्फस् !

एककौडीचे गुरुमोशायशी कधीच पटले नाही. या वर्षी तर एककौडीने व्रात्यपणाची कमालच केली. प्रत्येकाला माहीत होते की, गुरुमोशाय मुलखाचा कंजूष माणूस. ते कधी आपल्या घरी दुर्गापूजेचा उत्सव करायचे नाहीत. त्या खेड्यात पुष्कळ मोठी शेतवाडी असलेले राय घराणे तेवढे दुर्गापूजा उत्सव करायचे.

या वर्षी एककौडीने काय केले ? दुर्गापूजा सुरू व्हायची होती. त्याने एक छोटीशी दुर्गेची मूर्ती बनवली आणि दिली ठेवून आपल्या शाळामास्तरच्या दारात, आणि गेली स्वारी पळून.

गुरुमोशाय भलतेच भडकले. त्यांनी प्रतिज्ञाच केली की एककौडीचे कान आपण, उपटून टाकू. एखाद्या शाळामास्तरने तीन दिवसांचा दुर्गापूजेतसव पार पाडायचा म्हणजे काय चेष्टा आहे ? रागाने थरथरत गुरुमोशाय राय मॅन्शनवर जाऊन थडकले.

“हे बघा,” ते ओरडून म्हणाले, “माझी मोठी पंचाईत झाली आहे. एककौडीने दुर्गेची मूर्ती माझ्या दारात आणून ठेवलीय. आता मी तरी काय कराव सांगा बघू.”

घरमालक हसतच सुटला आणि मग म्हणाला, “मी तुमच्या छडीचा एवढा धाक घेतला की शाळेतून पळ काढला नि शेतात जाऊन नागर धरला. त्यामुळं तर मी आता ही श्रीमंती बघतोय, पण काळजी करू नका. गुरुमोशाय, तुमची दुर्गापूजा यंदा व्यवस्थित पार पडणार.” त्या गृहस्थाने मसुराची डाळ, तांदूळ, तूप, मसाला, भाजीपाला, फळफळावळ, दूध, मिठाई सारे काही आपल्या शाळामास्तरच्या घरी पाठवून दिले. विद्यार्थ्यांनी सारी कामे केली. वाजंत्री येऊन तीन दिवस वाजवून गेले. गुरुमोशायंच्या घराची-दुर्गापूजा थाटामाटात पार पडली.

पण म्हणून काही त्या शाळामास्तरांचे समाधान थोडेच होते ? या वर्षीचे हे ठीक, पण पुढे येणाऱ्या अनेक वर्षांचे काय ? “मी हे कसं काय सांभाळणार ? माझ्यापाशी काय जमीनजुमला आहे ? की दरवर्षी आपले रायसाहेब सामानसुमान पाठवणार आहेत माझ्याकडे भेट म्हणून ?”

केवढाही आटापिटा केला तरी शेवटी एककौडी काही गुरुमोशायंना प्रसन्न ठेवू शकला नाही.

आज सकाळी सकाळीच एककौडी त्या झाडाच्या शेड्यावर जाऊन बसला होता, त्याला

ही अशी काही कारणे होती. आता थोड्या वेळाने गाथींच्या धारा काढण्याच्या कामावर देखरेख करायला आल्या तिकडे गेली की आपण सरळ भवानीपूरचे देऊळ गाठायचे असे एककौडीने मनाशी ठरविले.

भवानीपूरच्या देवळात दररोज पूजा व्हायची. पूजा आटोपली की लगेच एक घोडेस्वार तिथून नाटोरला राणीला निरोप द्यायला जायला निघायचा. तो येऊन पोचपर्यंत राणी अन्नाला स्पर्श करायची नाही. पूजा यथास्थित पार पडली असे जेव्हा तिला समजे तेव्हाच मग ती थोडेसे दूध अन् काही फळे घ्यायची.

हा निरोप्या घोडेस्वार एककौडीला आपल्या घोड्यावर आपल्या पाठीशी घेऊन खुदीरामकडे नेऊ शकणार नाही का? मग एककौडी खुदीरामच्या पाया पडेल आणि म्हणेल, "कृपा करून माझ्या घरी चला." आजोबांच्या हस्तलिखितावर असलेल्या लाकडी फळकुटांवर मी चित्रकाम केलं आहे ते बघा तरी." हे ऐकून खुदीरामच्या मनावर मोठा प्रभाव पडेल.

हे सगळे खरे, पण...आल्याला सोडून जायचे कसे? अंधार पडल्यावर तर तिला काही दिसत नाही. आपल्या सुंदर गोधड्या जेव्हा तिला शिवायच्या असतात तेव्हा एककौडीलाच तर सुईत दोरा

ओवून द्यावा लागतो. मग एककौडी नसेल तर तिचे कसे होणार?

आल्या कधी कधी म्हणायची, "मला कधी काळी जर देवानं खूप पैसे दिले तर दूध तापवण्यासाठी मी एक चांगलं पितळी भांडं घेईन." उन्हाळा सुरू झाला की ती म्हणायची, "मला जर एखादी छानशी बेताची चटई मिळाली तर आरामशीर त्यावर पडून राहून मी झोप घेईन. एखाद्यानं मला जर चंदनी पंखा आणून दिला तर त्यानं मी सुगंधी, शीतल वारा घेत बसेन. बाबा एककौडी तू मोठा तरी केव्हा होणार अन् माझे हे ताप संपणार तरी कधी?"

अजूनही एककौडीला कधी ताप आला तर आत्या स्वयंपाकघराकडे वळायची सुद्धा नाही. ती सारा दिवस त्याच्या डोक्यावर घडया ठेवीत बसायची.

आत्याचाच विचार करीत एककौडीची स्वारी झाडावर बराच वेळ बसून राहिली होती. इकडे दिवस चांगला वर आला. अखेर एककौडी झाडावरून खाली उतरला आणि त्याने हमरस्ता गाठला.

आज शेरपूरला बाजारचा दिवस होता. तिकडे जाणाऱ्या बैलगाड्यांची रांगच्या रांग लागली होती. तिथल्या बाजारात विकायला नाना तऱ्हेच्या वस्तू घेऊन ते चालले होते. मडकी, हंडे, घडे, झाकण्या, स्वयंपाकाची भांडी, मोठमोठे भोपळे, कापडाच्या गासड्या,

लाकडी दारेखिडक्या, इतकेच काय पण गाड्यांची चाके सुद्धा.

एककौडीने धूम ठोकली आणि त्यातली एक गाडी गाठली. "काका," त्याने गाडीवाल्याला म्हटले, "मला थोडं तुमच्या गाडीतून घेऊन जाता का?"

"बाजारच्या गाड्या कधी थांबत नसतात बाबा!" गाडीवर बसलेला मनुष्य कडाडला. "चढून बसे तसाच जमत असलं तर." एककौडीने झकपेकी गाडीत उडी मारली.

"कुठच्या घरचा रे तू?" गाडीवाल्याने विचारले.

एककौडी मल्लपणे बसून राहिला. त्याने काहीच उत्तर दिले नाही.

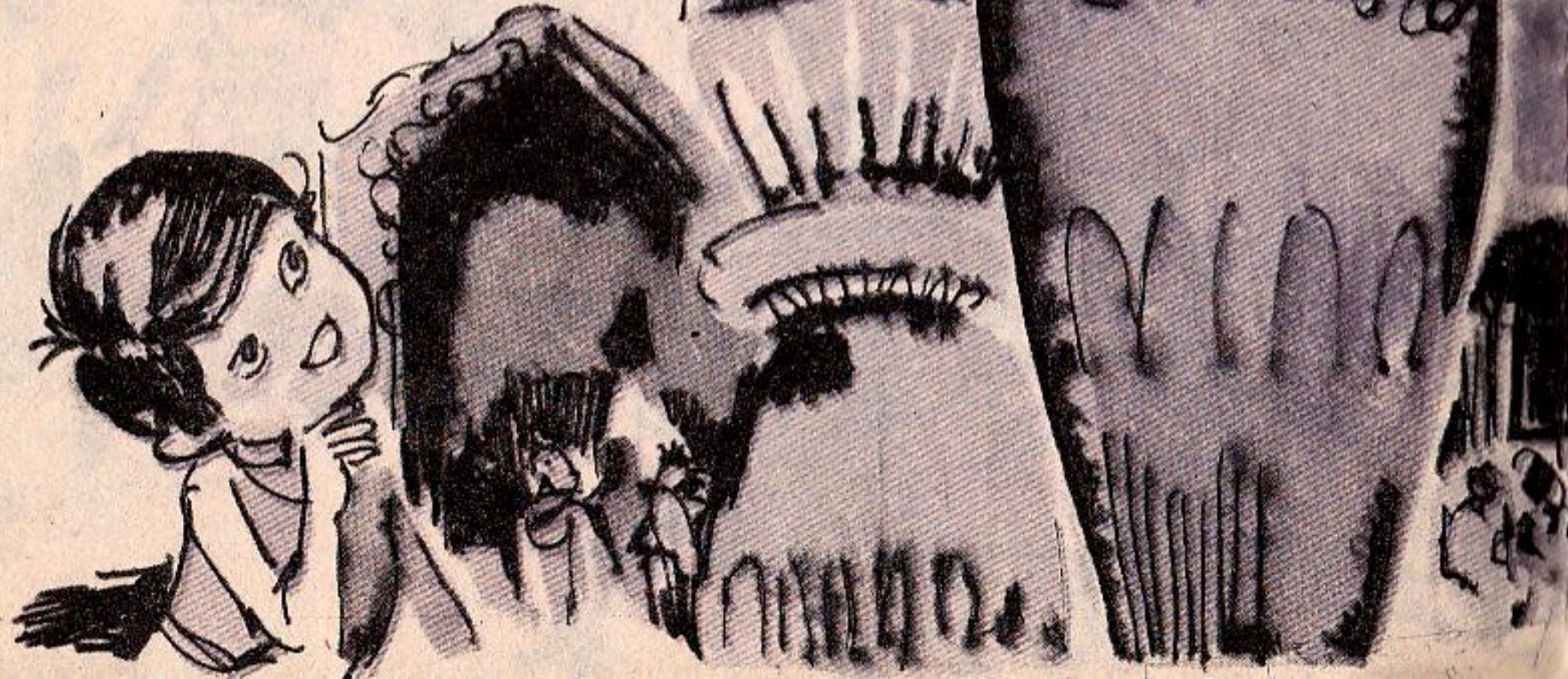
"ठोकळा दिसतोय नुसता लेकाचा, हट्टी!" गाडीवरचा मनुष्य स्वतःशीच पुटपुटला.

ते देऊळ दृष्टीस पडताच एककौडी डोळे विस्फारून पाहातच राहिला.

केवढे प्रचंड देऊळ ! बाहेरचा सभामंडप म्हणजे खांबापर्यंत पसरलेली एक प्रचंड घुमटीच होती. याशिवाय अतिथीगृह, भांडारखाना, कचेऱ्यांच्या खोल्या आणि शिवाय दानधर्म करण्यासाठी एक वेगळी खोली पण होती. ती सारी जागा कशी जित्याजागत्या जीवनाने गुंजारव करीत होती.

एककौडीला तेथे कोणीच कोठे हटकले नाही. देवळाचा व्यवस्थापक भांडारी शांतपणे तेथे आला आणि त्याने एक पंचा व दुसरा एक कपडा त्याच्या हातात आणून दिला. एक कौडीने देवळाजवळच्या तळ्यात जाऊन आंघोळ केली. नंतर मध्यान्हीच्या जेवणासाठी तो इतर यात्रेकरूंच्या बरोबर जाऊन बसला. एककौडी त्या

भांडार्याकडे आश्चर्यचकित होऊन पाहत होता एक भला-थोरला लठ्ठ माणूस होता तो. त्याने अंगात कुडते घातले होते आणि कमरेला केवढा थोरला किल्यांचा जुडगा खोचला होता. घरगुती विणीच्या जाडयाभरड्या लाल कापडात बांधलेली एक चोपडी त्याच्या काखेत होती. तो तेथे आलेल्या पाहुणे मंडळीं-पाशी जायचा, त्यांना काय हवे-नको ते विचारायचा आणि ते आपल्या चोपडीत टिपून ठेवायचा.

आपणही मोठे होऊ तेव्हा या देवळाच्या भांडार्याप्रमाणेच पिसाच्या लेखणीने लिहायचे असे एककौडीने ठरवून टाकले.

देवळात जमलेले सर्वजण त्याने दिलेल्या सूचनांचे पालन करीत होते. "मंडळी," तो त्या यात्रेकरूंना म्हणायचा, "रात्र पडताच कृपा करून अतिथीगृहात जा. कोणी इथं थांबू नका. राजेसाहेब रात्री इथं येत असतात. आणि ते इथं आले की

देवळात कोणाला थांबायची परवानगी नसते."

अंधार पडला आणि बाहेरच्या बाजूला नगारे वाजू लागले. सायंप्रार्थनेला जाण्याची ती सूचना होती.

फळफळावळ, बत्तासे यांचा संध्याकाळचा प्रसाद आणि आपल्याजवळच्या फडक्यात बांधलेला गोड शिजवलेला भात याचा समाचार घेण्यासाठी यात्रेकरू एकत्र बसले तेवढ्यात गायक येऊन आपापल्या जागी स्थानापन्न झाले.

ही वेळ कालीदेवीच्या आरतीची होती. यातल्या बहुतेक आरत्या राजाने स्वतःच रचलेल्या होत्या. त्यांतलीच एक आरती गायक आता गात होते. फारच सुंदर होती ती. एक-कौडीला जर गाता येत असते तर त्याने ती आरती उतरून घेतली असती. आरती संपली तेव्हा बरीच रात्र झाली होती. शेजारती पण होऊन गेली. देवळाची दारे बंद करण्यात आली. देवीच्या नैवेद्यातून एककौडीला आणि त्याच्या बरोबरीच्या इतर यात्रेकरूंना गरम भाताचे जेवण देण्यात आले. त्यात मुगाची डाळ आणि भोपळ्याची भाजी होती.

हळूहळू देवळातली सारी गजबज शांत झाली. उपासक अतिथ्यांगूहात शोपण्यासाठी निघून गेले. भांडान्याने सगळ्या दारांना कुलुपे नीट लागली आहेत ना याची खात्री करून घेतली. मग तो मुद्दा आपल्या निवासस्थानाकडे गेला. त्याच्या लाकडी खडावांचा आवाज आता ऐकू येईनासा झाला.

पण एककौडी तिथेच एका खांब्याच्या आड गाढ शोपी गेला होता हे कोणालाच माहीत नव्हते.

पुजारी आला आणि त्याने एक मोठी थोरली समई पाजळली कुसरकाम केलेल्या एखाद्या पितळी पिंजऱ्याप्रमाणे ती दिसत होती. तिच्या आत ठेवलेला दगडी दिवा दहाशेर एरंडेलाने भरलेला होता; आणि त्यात एक भली जाड वात होती. तो दिवा जेव्हा उजळला तेव्हा आजूबाजूचा अंधार एकदम घनदाट झाल्यासारखा आणि खोल गेल्यासारखा वाटू लागला.

बाहेर शेरपूरच्या अरण्यात खोलवर कुठेतरी वाघाची डरकाळी ऐकू आली. एकदम देवळातले पहारेकरी आणि संत्री ओरंडून एकमेकांना सूचना देऊ लागले. त्यांचे इशान्याचे आवाज रात्रीच्या अंधारात घुमत राहिले.

खूपच रात्र झाली होती. एककोडी एकदम दचकून जाग झाला. आपण कुठे आहोत ? हा तर काही आत्याचा बिछाना नव्हे. मग काय तो देवळाच्या उघडया ओटयावरच झोपी गेला होता की काय ? बाप रे ! सगळीकडे आसपास कसला गडद अंधार होता. एखादा बाघ आला आणि त्याने आपल्या अंगावर उडी घेतली तर ? किंवा चोर आले तर ? शेरपूर-भवानी-पूर सडकेच्या दोन्ही अंगांना वडापिंपळाचे प्रचंड वृक्ष होते. असे म्हणत की, या झाडांच्या फांद्यांवर चोरटे दिवसभर लपून बसत. आणि रात्र पडलो की खाली उतरून लोकांना लुबाडीत. अशाच एखाद्या चोराने आपल्याला पकडले आणि तो आपल्याला घेऊन गेला तर ?

“मी तुझ्याशी बोलणार नाही.”

“अरे, हे कोण बोलले ?” एककोडी एकदम दचकून भानावर आला. त्याने आजूबाजूला न्याहाळून पाहिले. त्याने जे पाहिले त्याने त्याचे डोळे पूर्ण उघडले. देवळाची दारे उघडी होती. एक तरुण मनुष्य दाराकडे पाठ करून एका खांब्याला रेलून उभा होता.

तो कोण होता हे एककौडीला कोणी सांगण्याची गरजच पडली नाही. त्याच्या एक-दम लक्षात आले तो राजा होता. इतका देखणा मनुष्य एककौडीच्या पाहण्यात पूर्वी कधीच आला नव्हता. त्याची अंगकांती अग्निज्वालेसारखी होती. त्याचा केशकलाप खांद्यापर्यंत रुळत होता. त्याच्या पायात जोडे होते. आणि त्याने अंगभर उंची शाल लपेटून घेतली होती.

एखाद्या जिवंत माणसाशी बोलावे तसा तो त्या देवळातल्या देवतामूर्तीशी बोलत होता.

“मी तुझ्याकडे डोळे वर करून बघणार सुद्धा नाही.” त्याचा तो आवाज त्या सभागृहात घुमला.

“इतर अनेक लोकांनी तुला पाहिलेले आहे. मग मलाच का पाहता येऊ नये ?”

देवळाच्या तक्तपोशीपासून एक जाडजूड साखळी खाली सोडलेली होती. आणि त्या साखळीच्या लगतच एका हुकावर एक लोखंडी तास टांगलेला होता. प्रार्थनेकरिता किंवा भोजनाकरिता यात्रेकरूंना जेव्हा बोलवावयाचे असेल तेव्हा भांडारी त्या साखळीने तो तास वाजवायचा. राजाने ती साखळी चांगली हिदकाळेपर्यंत जोराने हालवली. त्या साखळीच्या हिदकाळण्याचा तो अखंड कर्कश आवाज त्या रात्रीच्या शांततेत त्या देवळाचा पायाच हादरून टाकतो की काय असे वाटू लागले.

पुन्हा एकदा राजाने देवतेला उद्देशून म्हटले, “तू जर माझ्यापुढे साक्षात येऊन उभी राहिली नाहीस. तर मी तुझ्याशी पुन्हा कधीच बोलणार नाही.”

एककौडीला त्याची फार कीव आली. तो असा का बोलत होता ? दगडी मूर्ती त्याच्याशी कशी बोलणार ?

पण राजाचे बोलणे पुढे आपले घालूच होते. “तुला बडा नगरला जायचं काय कारण ? माझ्या इथल्या देवळापेक्षा अधिक चांगलं देऊळ खुदीरामनं तिथं का म्हणून बांधावं ? मी इथलं हे जुनं देऊळ पाडून टाकून याहून अधिक उत्तम मंदिर इथं उभारणार आहे. आणि हे करून घेतल्याशिवाय मी काही खुदीरामला इथून जाऊ देणार नाही.”

राजाने त्या खांबाला कान लावला. जणू काही दुसरे कोणी बोलत होते ते त्याला ऐकायचे होते. किती दुःखकष्टी झाला होता तो ! राजे आणि श्रीमंत लोक सुद्धा इतके दुःखी-कष्टी असू शकतात, याची एककौडीला कधी कल्पनाही नव्हती.

“मी का दुःखी आहे ते तुला कळत नाही का ?” राजा पुन्हा विव्हाळत म्हणाला, “मी माझ्या जमीनदारीकडं लक्ष देत नाही, त्यामुळं माझी आई कष्टी झालेली आहे. माझ्या बाबतीत निराश पण झाली आहे. मी काही तिला आई मानीत नाही. मला जर काही हवं असेल तर ते म्हणजे हे देऊळ बांधणं. मग सांग पाहू मला, मी त्याची योजना कशी आखू ते.”

एककौडी काळजीपूर्वक ऐकत होता. इतके सुंदर शब्द एकत्र गुंफलेले त्याने पूर्वी कधीच ऐकले नव्हते. राजाचे ते शब्द एककौडीच्या मनावर जणू चित्रे चितारू लागले.

“निळं आकाश, चंद्र, सूर्य, तारे सारे तुझी भक्ती करतात. सारी माणसं, पशुपक्षी तुझीच लेकरं आहेत. या सर्व वस्तुजातापेक्षा अधिक महान असलेल्या तुला कोणत्या प्रकारचं मंदिर आवडेल ?”

आणि मग राजा केविलवाणेपणाने ओक्साबोकशी रडत उद्गारला, “मा, मा, मा !”

राजाचा आवाज ऐकून एव्हाना काही यात्रेकरू जागे झाले होते. ते धावत आले नि त्याला हळुवारपणे तिथून घेऊन गेले.

एककौडीला फारच वाईट वाटले. त्याला जर राजाला त्याच्या आत्याकडे नेता आले असते तर किती बरे झाले असते ! ती त्याला नक्कीच म्हणाली असती, “माझ्या पाडसा,

इतकं बोलू नये रे ! लोकांना उपयोगी पडेल असा काहीतरी चांगला उद्योग कर बघ. देवांना प्रसन्न करून घेण्याचा हाच मार्ग आहे, बाबा !”

आत्या तसे कोणाचे ऐकून घेणारी नव्हती. “यशोदा, प्रार्थना करताना देखील तू आपले डोळे मिटून ठेवू शकत नाहीस का ?” पुजारी एकदा तिला म्हणाला होता.

आत्याने पुजाऱ्याच्या प्रश्नाला तत्काळ जबाब दिला होता. “काय ?” तिनेच त्याला उलट प्रश्न केला होता, “डोळे मिटून घेऊन मांजराला दुधात तोंड घालायला नि गाईला भोपळ्याचे वेल ओरबाडून टाकायला मोकळं रान देऊ की काय ?”

ती नेहमी म्हणायची, “मी गरिबांच्या पोटाला दोन घास घालते; अन् लहान पोराना सांगते की, बाबांनो, मुक्या प्राण्यांवर दया करा. आणखी देवाची सेवा ती कोणती ?”

देव माणसासमीर प्रत्यक्ष कसा येऊन उभा राहील ? राजाला एवढेही समजत नाही का ? राजा रत्नसारखाच बोलला नाही का ? रत्न मुद्धा त्याला हवी असलेली एखादी वस्तू मिळाली नाही की आरडाओरडा करायचा, “तुमचं माझ्यावर प्रेमच नाही. मी काय म्हणतोय ते तुम्हाला ऐकू येत नाही का ?”

या सगळ्या विचारांत गुरफटून एककौडी पुन्हा गाढ झोपी गेला. पण पेंगत असताना त्याला वाटले की, हे चित्रकार किती मूर्ख

असले पाहिजेत ! कारण राजाने तर आपल्याला कशा प्रकारचे देऊळ हवे- याची त्यांना स्पष्ट कल्पना दिलेली होती. त्यांना एवढेही कळू नये ? एककौडी राजविषयीच्या विचारात गुंगला असतानाच गाढ झोपी गेला, त्यामुळे बाध नि चोर यांचा त्याला विसर पडला.

रातच आत येणाऱ्या एका पालखीकडे तोंड वासून पाहात राहिला. त्या पालखीत एक म्हातारी बाई बसलेली दिसत होती.

“कोणाचा रे मुलगा तू ?” एककौडीकडे लक्ष जाताच तिने विचारले.

“मी एककौडी आहे.”

“तू इथं आपणहून आलास का ?”

“अं...अं...बरं का—”

६

झांजा, तास, नगारे यांच्या घणघणाटात सकाळ उजाडली. दासींनी येऊन देवळाच्या जमिनी धुवून स्वच्छ केल्या. माळयाने फुलांचा ढीग आणून घातला. नुकतीच मुंज झालेल्या ब्राह्मण मुलांनी फुलांचे हार करायला घेतले, गंध उगाळले आणि प्रसादासाठी फळांच्या फोडी केल्या. पुजाऱ्याने येऊन पूजा केली.

अतिथिगृहातून यात्रेकरू मंडळी बाहेर पडली. त्यात तरुण होते तसे म्हातारे होते. साधू-बैरागी होते तसे गृहस्थही होते. त्यातले काही आंधोळीसाठी गेले तर काही प्रार्थनेला बसले. काहींनी बसून गीत-गायनाला सुरुवात केली. तेवढ्यात एक जोडपे साधुमंडळींसमोर हात जोडून उभे राहिले नि त्याने विनवणी केली, “बाबा, आमचा थोरला मुलगा एखाद्या बैलासारखा उंडारला आहे. त्याच्यासाठी काही उपाय नाही का करू शकणार तुम्ही ?”

तेवढ्यात भांडारी आला आणि त्याने कावळे, कबुतरे, पारवे यांच्यासाठी डाळतांदूळ विखरून टाकले. एककौडीने भात नि बत्तासे खाऊन घेतले आणि मग तो देवळाच्या आवा-

"मुला, एवढा घाबरलायस कशानं?"

"मला भूक लागलीय." एककोडी एकदम बोलून गेला.

"गरीब पोर ! हे घे. झेल. या तीन कवड्या घे आणि दुकानातून तुला काय हवं ते घेऊन खा."

पालखीत त्या बाईजवळ त्याच्याच वयाचा एक मुलगा बसलेला एककोडीला दिसला. तो खोबरे नि बत्तासे खात होता.

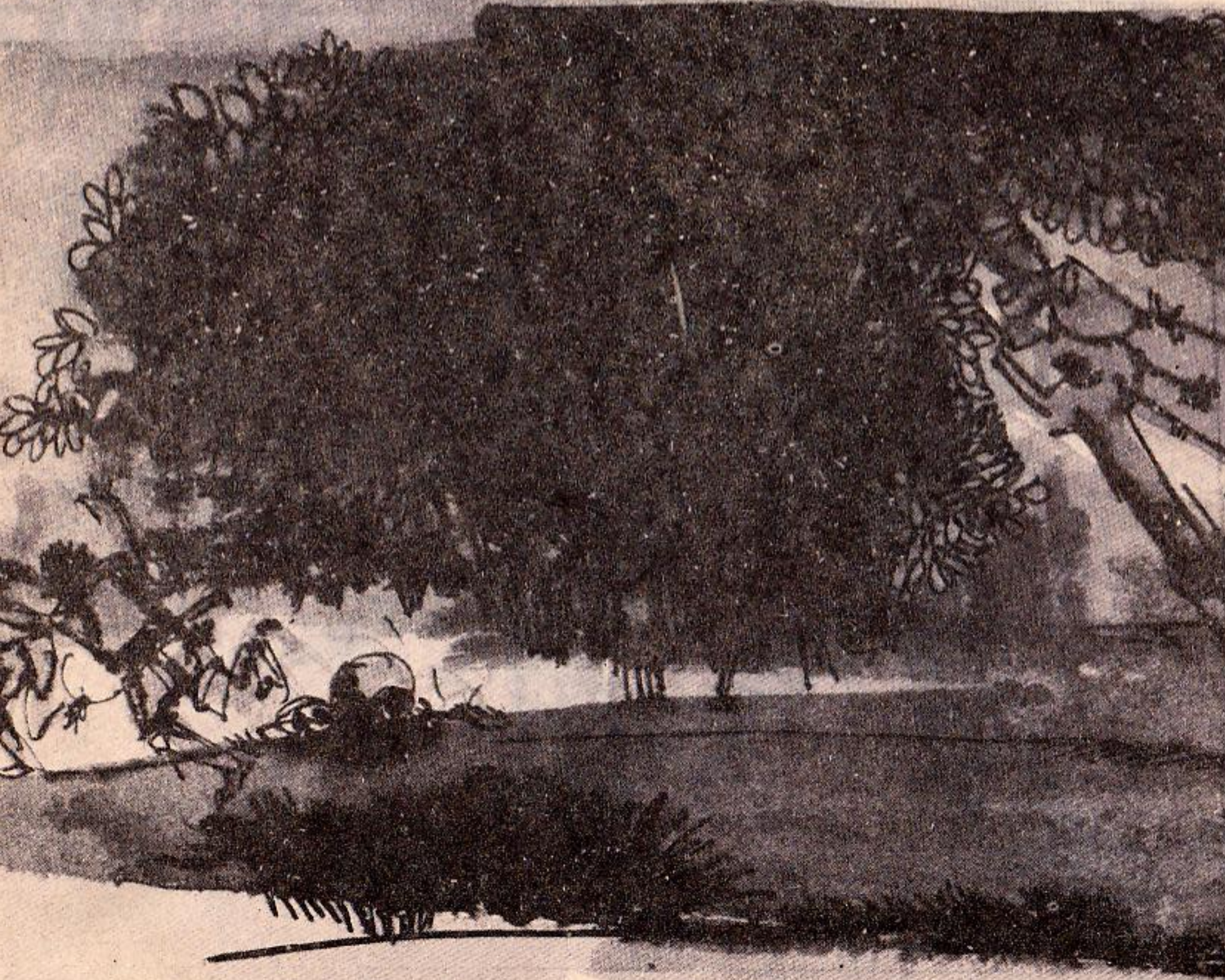

खोबरे पाहिले की एककौडीच्या तोंडाला पाणी सुटायचे. पण त्याच्या खेड्याच्या आसपास गोडया नारळाची लागवड होतच नसे.

एककौडीने त्या कवडया आपल्या धोतराच्या सोग्यात बांधल्या आणि तो बाहेर पडला. बाहेर दुकानाच्या रांगाच रांगा होत्या. मुख्य रस्त्याच्या कडेने घनदाट अरण्ये होती. त्यामुळेच तर प्रवासी आणि यात्रेकरू रात्री देवळात मुक्कामाला यायचे. ते देवळात पूजा करायचे. अन् मग इकडेतिकडे हिंडायचे. मग त्यांचा मोर्चा दुकानांकडे वळायचा. तेथे त्यांची खरेदी व्हायची. जाडाभरडा तांदूळ, मीठ, मिरची, हळद, तेल, वांगी अन् मोठा थोरला

मागुर मासा पण. मग ती वांगी भाजायची. मासे तळून कालवण करायचे. बागेतल्या हिरव्या हिरव्या केळीच्या पानावर सारे पदार्थ वाढून घेऊन नंतर ते यथेष्ट भोजन करायचे.

राणीच्या कामावर म्हणून जे लोक नाटोरला जात किंवा तिकडून परत येत. त्याच्या पाशी नेहमीच हत्ती, घोडे, पालख्या असायच्या. दरवडेखोरांची त्यांच्यावर पाळत असायची. देवळातून हे लोक बाहेर पडले नि थोडेबहुत पुढे गेले की घातलीच त्यांनी त्यांच्यावर झडप नि लुबाडलेच त्यांना.

रात्री दुकानाच्या झडपा लागल्या आणि रस्ते निर्मनुष्य नि शांत झाले की कित्येक वेळा चित्ते नि वाघ सुद्धा झुकडे गुपचुप घिरट्या घालीत अमायचे.

एककौडीने गंध्याचे दुकान गाठले. गंधी म्हणजे वाणी नव्हे. सगळ्या प्रकारची तेले, रंग, काष्ठौषधी, इतर औषधे, मसाले या गंध्यांच्या दुकानात मिळणाऱ्या वस्तू.

एककौडीने त्या तीन कवड्यांचे काय घ्यावे ? त्याने त्याचे रंग विकत घेतले त्या गंध्याच्या दुकानातून. काही विचार करून मग तो देवळात परतला. त्याच्या कल्पनेचा खेळ सुरू झाला.

राजाला त्याचा देवळाचा आराखडा आवडला आहे. राजा त्याला खुदीरामकडे घेऊन गेला आहे. खुदीरामने त्याला आपला शिष्य म्हणून पत्करले आहे.....

देवळाचा प्राकार किती संदर होता. पण तो तिथेच आपली चित्रे काढीत बसला असता तर भांडारी त्याच्यावर भडकला असता. म्हणून एककौडी आपला तिथून उठला नि देवळाच्या मागल्या बाजूला गेला. तिथे वड, पिंपळ, कवठ यांच्या झाडा-खाली एक चबुतरा बांधलेला होता. राजा याच ठिकाणी येऊन बसत असे.

एककौडीने तो चबुतरा धुवून स्वच्छ करून वाळवला. मग तिथे बसून तो आपली चित्रे काढायला लागला.

बलरामदादा श्यामादेवीच्या प्रतिमा तयार करी. एककौडीला त्या प्रतिमा आपल्या आईसारख्या वाटत—ज्या आईला त्याने कधीच बघितलेले नव्हते. पण काय असेल ते असो, त्या प्रतिमांवर दृष्टी पडताच एककौडीला त्यांचा लोभच जडला.

राजा काय काय बोलला ते सगळे एककौडीला आठवत होते. त्याने दुर्गेचे चित्र बरच्या बाजूला काढले. तिच्या पायाशी त्याने काढले—चंद्र, सूर्य, तारे, ढग नि एक इन्द्र-धनुष्य सुद्धा. मग त्याला जे जे म्हणून माहीत होते ते ते सारे त्याने तेथे रेखाटले. सर्व प्रकारचे प्राणी, पक्षी आणि माने. बाजाराला निघालेले खेडयातले दुकानदार; दोरखंडांनी बनविलेल्या पाळण्यात आपल्या बाळाला झोपवणारी आई; गाईच्या धारा काढणाऱ्या गवळणी; चाकावर काम करणारा कुंभार; डोळ्यांवर झापड बांधलेला, घाण्याभोवनी फिरणारा तेल्याचा बैल.

त्यानंतर एककौडीने भवानीमंदिराची सारी कथाच चित्रातून सांगायला सुरुवात केली. देवळाच्या मागील बाजूला शंखाच्या बांगड्या विकणारा बांगड्या विकीत बसला आहे. हातांत कंकणे नि पायांत साखळ्या असलेल्या, कुरळ्या केसांच्या चिमुरड्या कुमारिकेच्या स्वरूपात देवी आत येते आहे. शंखाच्या बांगड्या घातलेले दोन हात तळयातून वर येताहेत. पुजारी आश्चर्यचकित होऊन त्या हातांकडे बघतो आहे. तसेच रोहीत व काटला मासे ते दृश्य न्याहाळण्यासाठी कुतुहलाने डोकी वर काढून पाहात आहेत. कमळे बाऱ्याचा झुळकेसरणी थरथरताहेत. हे सगळे त्या चित्रात चितारले होते त्याने.

भांडारी बोट वरती करून आचार्याला दरडावतो आहे असे त्याने काढले. तळलेले मासे आचारी चोरतो आहे; कावळे आणि इतर पक्षी आपसात उगीचच भांडताहेत असे पण त्याने चित्रात दाखविले.

एककौडीची चित्रे काढून होताहेत तो दिवस सरला. सूर्य अस्ताला गेला. पक्षी किल बिलाट करीत घरट्यांकडे परतले. आता लवकरच संध्याकाळच्या प्रार्थनेसाठी देवळात शंख वाजतील. अखेर एककौडी उठला आणि देवळाकडे चालू लागला. संध्याकाळच्या प्रसादाची फळे आणि मिठाई वाटण्यात आली. ती खाऊन तो एकदम झोपेच्या आधीन झाला.

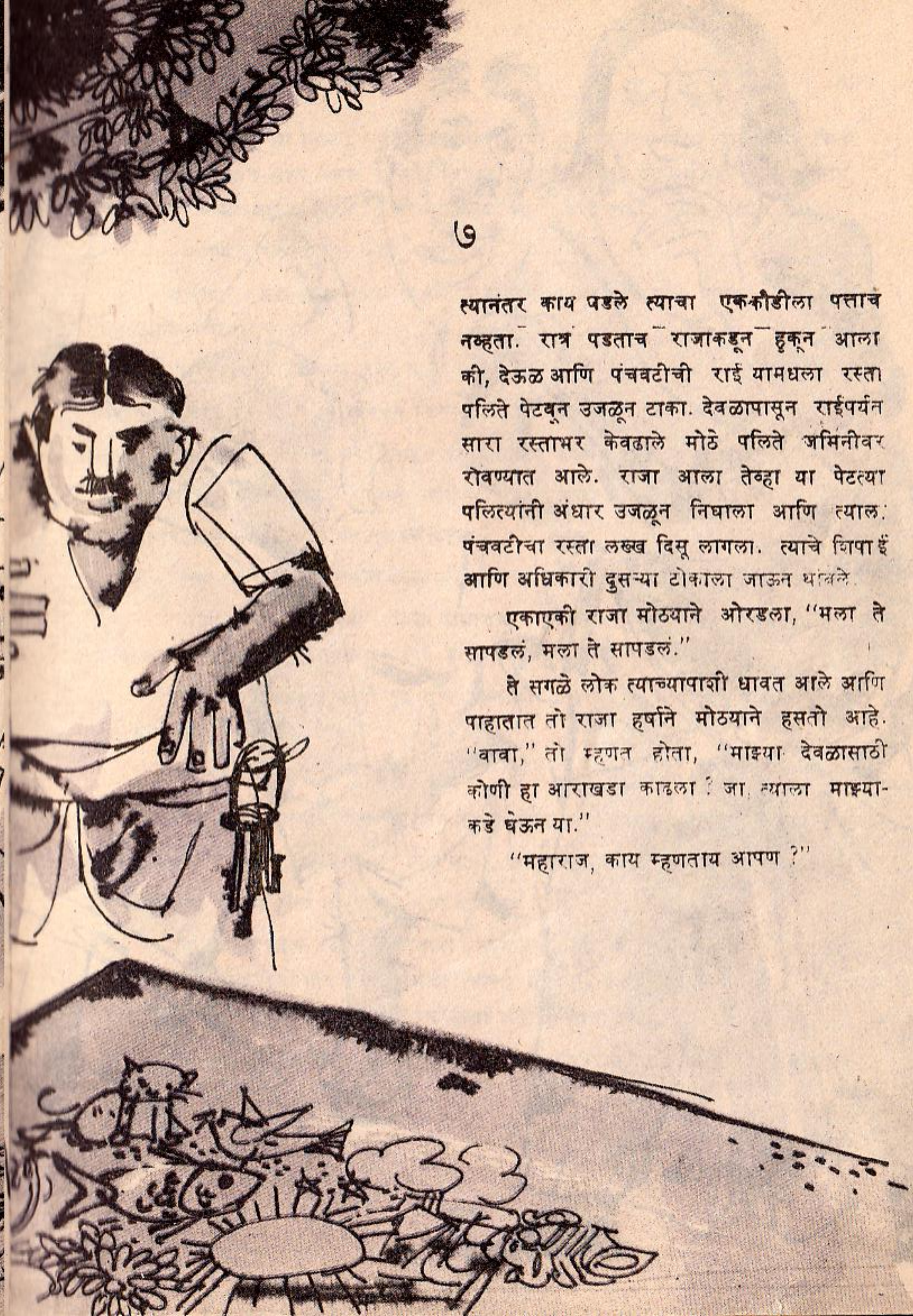
७

स्थानंतर काय पडले त्याचा एककौडीला पत्ताच नव्हता. रात्र पडताच 'राजाकडून' हुकून आला की, देऊळ आणि पंचवटीची राई यामधला रस्ता पलिते पेटवून उजळून टाका. देवळापासून राईपर्यंत सारा रस्ताभर केवढाले मोठे पलिते जमिनीवर रोवण्यात आले. राजा आला तेव्हा या पेटत्या पलित्यांनी अंधार उजळून निघाला आणि त्याला पंचवटीचा रस्ता लख्ख दिसू लागला. त्याचे शिपाई आणि अधिकारी दुसऱ्या टोकाला जाऊन धावले.

एकाएकी राजा मोठ्याने ओरडला, "मला ते सापडलं, मला ते सापडलं."

ते सगळे लोक त्याच्यापाशी धावत आले आणि पाहतात तो राजा हर्षाने मोठ्याने हसतो आहे. "वावा," तो म्हणत होता, "माझ्या देवळासाठी कोणी हा आराखडा काढला? जा, त्याला माझ्याकडे घेऊन या."

"महाराज, काय म्हणताय आपण?"

राजा रामकृष्ण हसला. 'या, बघा. ज्या कोणी हे चितारलं असेल त्याच्या, मी किती मूख आहे हे, लक्षात आलं असलं पाहिजे. जिच्या पायाशी प्रत्यक्ष चंद्र-सूर्य नतमस्तक होतात, तिच्यासाठी देऊळ बांधण्याचा डोल मी बाळगावा आ ? उं ! नाही, नाही, कधीच नाही !'

'आपण म्हणताय तरी काय, महाराज ?'

अलीकडे देऊळ बांधण्याच्या विचाराने राजाला पछाडलेले होते. आता तर तो पुरा वेडा झालेला दिसत होता.

'चंद्र, सूर्य, तारे आणि आकाश या सान्यांना सामावून घेईल एवढं विशाल मंदिर मी केव्हा कसं बांधू शकेन ?' तो ओरडून म्हणाला. 'सान्या प्राणिमात्राची जननी ही देवी. हिने चंद्र-तान्यांसह आणि वृक्ष प्राणिमात्रासह आपलं मंदिर केव्हाच उभारलं आहे ! मग कशाला मी आणखी एक देऊळ बांधू ? माझ्या आईला यातलं काहीच कळत नाही. बांधू दे तिला खुदीरामच्या मदतीनं आपलं बडानगरचं देऊळ.'

'मग महाराज, इथं नवीन देऊळ होणार नाही तर ?' भांडाळ्याने चाचरत विचारले.

'नाही, मला नाही नवीन देऊळ बांधायचं. मला फक्त कालीची स्तुतिस्तवनं गात निवांतपणानं रहायचंय. पण मला सांगा, हे चित्रं कुणी काढलं, तुम्हाला माहीत आहे ?'

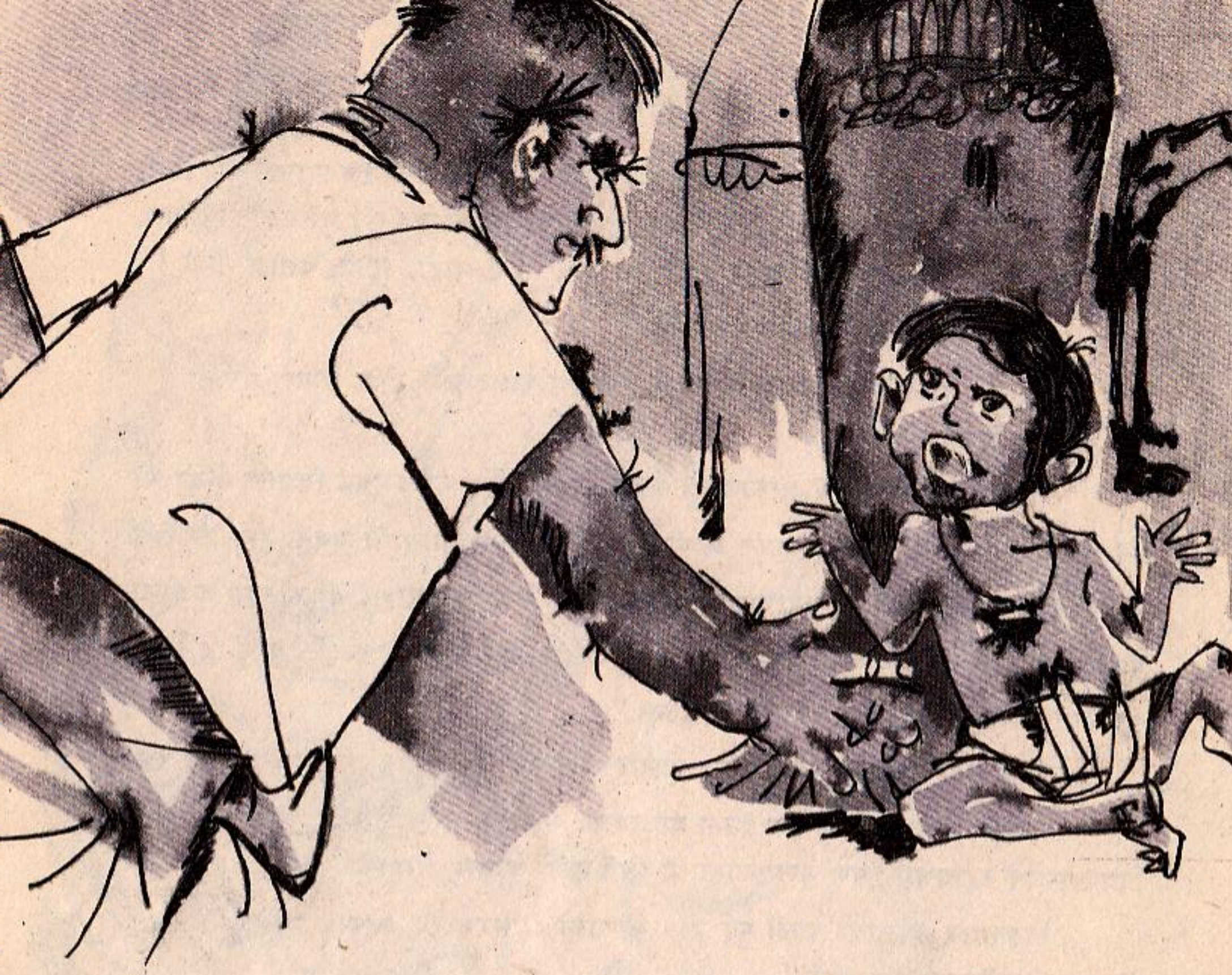
तितक्यात देवळाचा माळी पुढे होत म्हणाला, 'सरकार, आपली परवानगी असेल तर मला काही सांगायचं आहे.'

'बोल, सांग काय ते.'

'एक छोटा मुलगा इथं बसून चित्रं काढत होता. मी त्याला म्हटलं, 'ए ! काय करतोयस इथं ?' त्यानं काहीच उत्तर दिलं नाही. दिसायला गोरा, शिडशिडीत, किरकोळ शरीरयष्टीचा मुलगा होता तो. त्याचे कान थोडे पुढं आलेले होते.'

'हां, आता आलं लक्षात,' भांडारी उद्गारला. तो धावतच बाहेरच्या दालनात गेला, तो तिथे एककोडी गाढ झोपी गेलेला त्याला दिसला. त्याने त्याला एकदम उठवताच भांडारी समोर उभा असलेला बघून एककोडीला भीतीने रडूच कोसळले.

पण एककोडीला जेव्हा राजा पुढे आणून उभे करण्यात आले तेव्हा राजाला फार

आनंद झाला.

“बघा, या चिमुर्ड्या मुलान मला कस सत्य दाखवून दिलं मी चकित होतो हे त्यानं सिद्ध करून दिलंय. मला सांगा, “तेथे जमलेल्या लोकाकडे वळून राजा म्हणाला, “इतकं होऊन सद्धा आता मी माझ्या जमीनदारीचा कारभार चालव ? ते कसं शक्य आहे ? या पोरा इतकाही शहाणपणा जर माझ्या ठिकाणी नसेल तर ते मी कसं करू शकतो ?”

एककौडी हळूच म्हणाला. “तुम्हीच काल रात्री जे काही म्हणालात तेच मी इथ काढलंय तुमच्या लक्षात नाही का तुम्ही काल रात्री काय काय बोललात ?”

“अरे, पण तू कुठं होतास ?”

“का ? मी तर झोपलो होतो तिथंच.”

“मी तुला हे सगळं सांगितलं ? खरंच ? खरं म्हणजे मी तर स्वतःशीच बोलत होतो ते तुला ऐकू आलं ?”

भांडारी एककौडीकडे डोळे वटारून बघत म्हणाला,

“हां हां तसंच असलं पाहिजे.”

“पण हे बघा तर खरं. हे सारं त्यानं आपल्या मनानंच काढलं आहे. नाही का ? अन् ते सुद्धा इतकं अप्रतिम चित्र. बरं, मुला नाव काय तुझं ?”

“एककौडी, महाराज.”

“कुठून आलास तू ?”

एककौडीने आपल्या गावाचे नाव सांगितले.

“कोण आहे तुझ्या घरी दुसरं ?”

“आल्या फक्त.”

“बरं मला सांग, तुला काय हवंय ? तुला जे काही हवं असेल ते मी देईन.”

तिथे जमलेल्या लोकांच्या मनात मत्सराग्नी पेटला. ह्या पोरट्याने जमीनजुमला, सोनंनाणं, हिरेमोती मागितले तर ?

पण राजा फार प्रसन्न होता. त्याच्या मालमत्तेतला काही भाग देऊन टाकण्याची एक चांगली संधी चालून आली होती. नाहीतरी राणी नेहमी म्हणायची नाही का, की, “हे आता अती झालं ? ही सारी मालमत्ता, सोनंनाणं, जडजवाहीर, पैसे यानं तर मी अलीकडे अगदी कंटाळून गेलेय.”

“अरे बाळ, सांग ना काहीतरी ?” राजा मोठ्याने म्हणायला,

“रामपूर बोलियातली माझी मालमत्ता आणि वाराणसीतली माझी घरं माझ्या आंबराया. आणि माझानं भरलेले दोन तलाव, तसंच माझ्या काही जंगलजमिनी यातलं काय आम्हालं तुला ? दोन पोती भरून सोवं अन् डाकक्याजवळची भावनेची हसंय माझे हत्ती,

घोडे, शेकडो गाई, गावं काय हवं तुला यातलं ?”

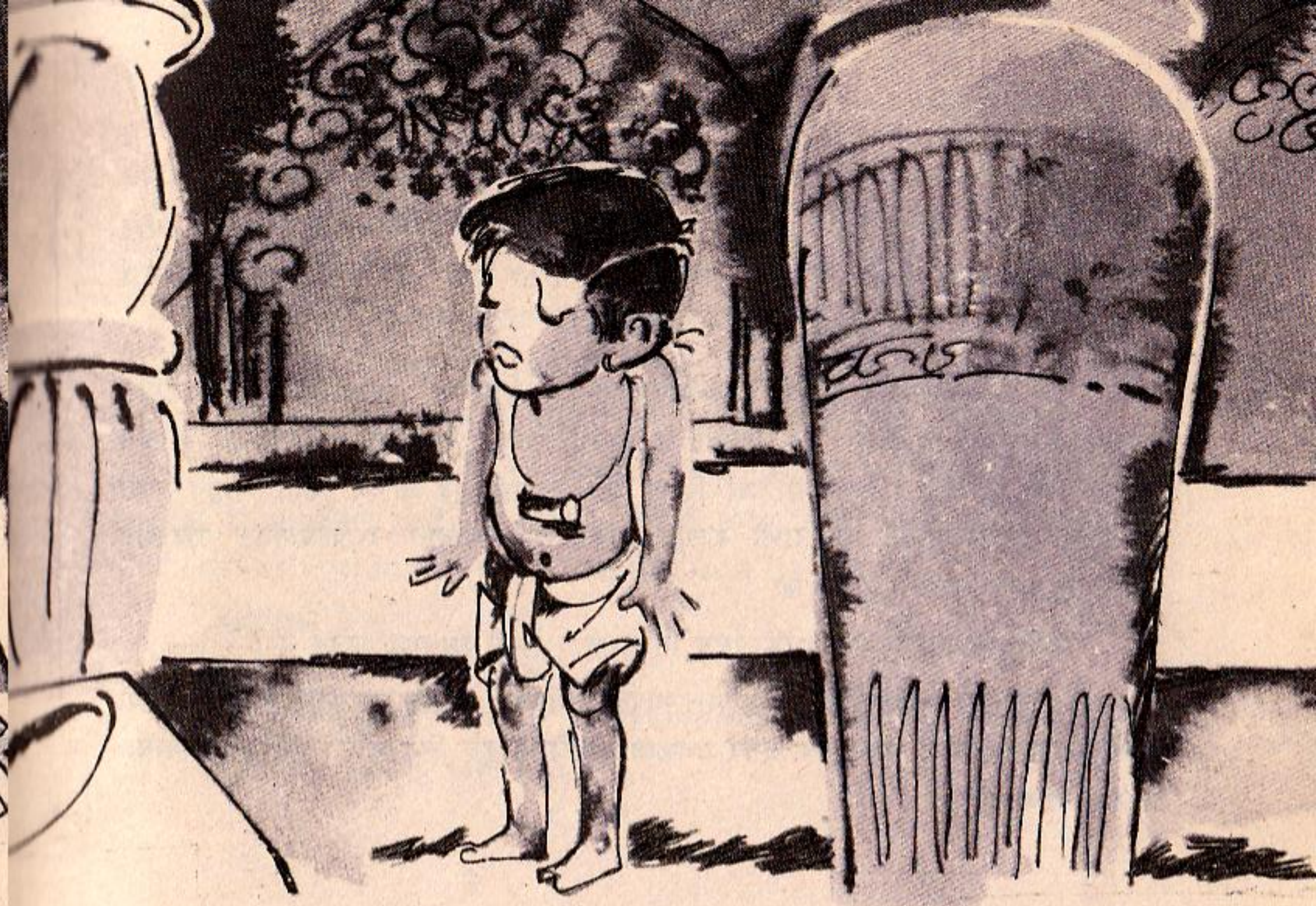
एककीडीला तर चक्कर आल्यासारखे झाले. घरें अन् गाई अन् सोनं अन् तलाव. ब ब ब ! इतक सगळं लटांबर बरोबर घेऊन जर आपण घराकडे परतलो तर आल्या आपल्या पाठीचं धिरडं केल्याशिवाय राहाणार नही खास ! दररोज तिची आपली कुरकुर असायची ‘अरे बाळ, हे एवढं थोरलं घर साफसूफ ठेवणं माझ्याच्यानं नाही होत बाबा, इतक्या सगळ्या गाईचं करणं मला झेपत नाही आता.”

म्हणून मग एककीडी म्हणाला, “मला आपलं नाटोरला जायचंय. तिथं मला खुदी-रामचा चेला होऊन राहायचंय.”

सगळ्यांनी सुटकेचा स्वास सोडला. एककीडीने जर सोने आणि जडजवाहीर मागितले असते तर त्यांच्यावर केवढा दुःखाचा डोंगर कोसळला असता !

राजाला पण समाधान वाटले, “बघा किती हुशार मुलगा आहे आहे तो ! काहीच घ्यायचं नाही म्हणतो. खरोखरीच किती शहाणा मुलगा !”

८

अखेर एकदाचा एककौडी नाटोरला जाऊन पोचला. खुदीरामने त्याच्याकडे एकदा तिरकस दृष्टीने बघितले, आणि तो बडबडायला लागला, "तुला घराकडे कुणी आईबाप नाहीत वाटतं ? म्हणून माझा चेला व्हायला आलास तो ! कशासाठी ? तुला घरी गमत नाही वाटतं ?"

त्यानंतर शांतपणे एक छानशी छिन्नी आणि एक जाडसा हातोडा एककौडीच्या हातात ठेवीत तो म्हणाला, "ही हत्यारं घे, आणि कोर तुला काय कोरायचं असेल ते त्या वाडग्यावर."

थोड्या वेळाने त्याने एककौडीचे हस्तकोशल्य पाहिले. "पोरा, तू कस्शीलते ! नक्की जमेल तुला."

"थोडे दिवस वाट पाहा," खुदीराम म्हणाला, "मला आणखी थोडे कारागीर मिळवू दे. मग आपण सारे बडानगरला जाऊ. तिथं जाऊन पोचलो की आपण एक असं भव्य देऊळ उभारू की त्याकडे पाहणाऱा प्रत्येकजण आश्चर्याने अवाक् होऊन गेला पाहिजे."

खुदीरामने आपला हा शब्द पाळला. आजही जे लोक बडानगरला जातात त्यांना गंगेच्या तीरावर त्याचे देऊळ उभे दिसते.

एककौडी नाटोरला येऊन पोचला आणि त्याला राजवाड्याच्या अंतर्भागात येऊन भेटण्यासाठी बोलावणे आले. राणीला त्याला पाहायचे होते. हट्टी राजाचे मन ज्याच्या चित्रा-मुळे बदलू शकले असा हा आहे तरी कोण मुलगा ? खुदीराम बडानगरला यायला मोकळा झाला, तो केवळ राजाने आपला हट्ट सोडून दिल्यामुळेच. अखेर राणीचे स्वप्न साकार होणार होते.

एककौडी गुडघ्यावर वाकला, राणीच्या पायांना त्याने स्पर्श केला आणि आपले झेळे अगदी गच्च मिटून घेतले. त्याला राणीकडे पाहायची भीतीच वाटत होती. त्याने तिच्याबद्दलच्या ज्या गोष्टी ऐकल्या होत्या त्यावरून ती मोठी शूर होती. इंग्रजांना काय केवा दरोडेखोरांना काय ती कधीच भीत नव्हती.

राणीने त्याच्याकडे पाहिले. तिच्यासमोर एक लहानसा खेडूत मुलगा उभा होता. गुडघ्यापर्यंत धोतर नेसलेला तो, तिच्या लहानपणी छत्ना खेड्यात ती चिमुरडी मुलगी असतानाच्या तिच्या खेळगड्यासारखा दिसत होता. त्याचे पुढे आलेले कान पाहून तिला अगदी हसू पायला लागले. पण राणी म्हणून इतकी वर्षे रुबावात राहिल्यानंतर एखादीने कोणाच्या पसर कानांला हसावे का ?

तिने मग त्याला जरा दरडावूनच विचारले, "किती शिकला आहेस तू ?"

एककौडी रडायच्या बेतात आला. कारण राणीचा आवाज त्याला अगदी त्याच्या आत्मासारखा भासला. जगातल्या इतर सगळ्या गोष्टी सोडून तिने त्याला त्याच्या अभ्यासाबद्दलच विचारावे का ?

एककौडी मुखस्तंभासारखा उभाच होता.

राणी म्हणाली, "अस्स ? पण तुझ्यासारख्या सुशिक्षित घराण्यातल्या मुलाला हे नसते उद्योग करण्याची काय गरज ?"

एककौडीने नाकाने सूं सूं करीत डोळ्यातून थोडे पाणी गाळले.

"हं चल, चटकन सांग बघू तुला काय हवं ते ? नंतर मग तुझे ते अश्रू गाळीत बस. तुला फक्त खुदीराम बरोबर जायचंय इतकंच ना ? की आणखीन काही हवंय तुला ?"

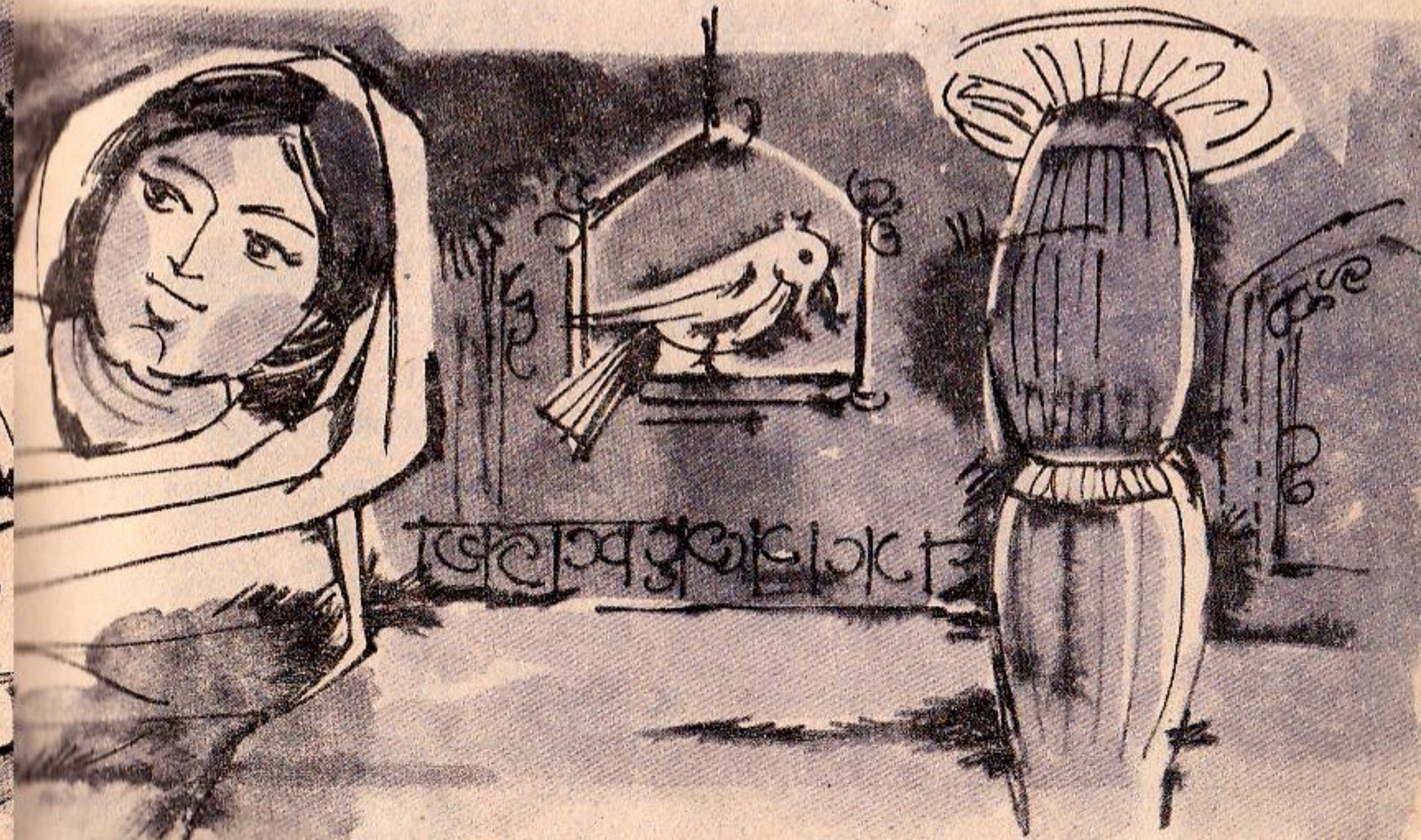
मग एककौडी धाडस करून म्हणाला, "मला माझ्या स्वतःसाठी काही नको. पण माझी आत्मा म्हणत होती की, एखादी वेताची चटई, चंदनी पंखा, स्वयंपाकासाठी पितळी भांडं जर तिला मिळालं तर बरं. अन् मला बटुक सेन हवेत."

"कशासाठी रे मुला ?"

"कारण रतन फार आजारी आहे."

"याशिवाय तुला काही नको ?" तिच्या मनात त्याने आणखी काही मागावे असे होते.

"नको, मला आणखी काही नको."

“म्हणजे तुझा काका माझ्या उनुरीच्या कचेरीत काम करतो म्हणायचा.”

“हो.”

“बरं तर मला आता सांग. काय रे, सर्वेश्वर काका अजूनही बत्तासे विक्रीत बसतो का ? अजून पारिजातकाची फुलं वेचायला आश्विन महिन्यात मुली त्याच्या घरी जातात का ?”

“पण सर्वेश्वर काका तर मागंच वारले. आता ज्ञानेश्वर दादा बत्तासे विकतो. अर्थात पारिजातकाची फुलं वेचायला मुली अजून तिथंच जातात.”

“मी लहान पोर होते तेव्हा एकदा उनुरीला गेले होते,” राणी म्हणाली, “त्यावेळी माझं लग्न झालेलं नव्हतं. मी दुर्गापूजेसाठी फुलं खुडली ती शेवटची वेळ. माझ्या इतकी फुलं कोणी खुडू शकत नसे.”

“मग एकाएकी एककौडीला, त्याला दुसरे काहीतरी हवे होते, त्याची आठवण

“बरं तर चल माझ्याबरोबर. फक्त तूच बरं का दुसरं कोणीही येता कामा नये.”

राणीने आपल्याबरोबर आपल्या दासीला पण घेतले नाही. एककौडीला घेऊन दालना मागे दालने आणि चौकामागे चौक ओलांडीत ती थेट आपल्या स्वतःच्या झोपायच्या खोलीत येऊन पोचली.

ती केवढी तरी मोठी खोली होती. तिथे एका कोपऱ्यात पितळी आणि हस्तीदंती नक्षीकामाने मढविलेला एक मोठा थोरला पलंग होता. खालची फरशी तर दुधाने घुतली आहे की काय इतकी पांढरी शुभ्र दिसत होती. छताला एक मोठा थोरला पितळी दिवा टांगलेला होता. राणीची सुंदर मुलगी तारा पाठीवर कसे सोडून जमिनीवरच बसली होती.

राणी तिला म्हणाली, “बाहेर जा बरं तारा. मला इथं थोडं काम आहे.” तिने दार लावून घेतले आणि एककौडीला आपल्याजवळ बोलावले.

झाली. तो स्वतःला विसरला, आणि राणीच्या पदराचा शेव पकडून मोठ्याने म्हणाला,
"राणी मा, गुरुमोशायना दरवर्षी दुर्गापूजा करता येईल अशी व्यवस्था तुम्ही करून दिली
पाहिजे."

"तुझे गुरुमोशाय होय मुला ?"

"होय." आणि मग एककौडीने त्या सगळी दुःखद हकीकतीचा राणीपुढे पाठा वाचला.

"पण तू ती भूर्ती त्यांच्या दाराशी कशाला नेऊन ठेवलीस ?"

"मग त्यांनी मला सारखं सारखं मारावं कशाला ?"

राणीला हसू आवरेना. तिला माहीत असलेली सगळी खोडकर मुले जणू तिच्या-
समोर येऊन उभी राहिली. एकारलेल्या कानाची, मासे पकडणारी, उन्हात आंग तापवून
ताप आलयाचे ढोंग करणारी, दररोज शाळेतून पळून जाणारी, ताडाच्या झाडावर ताडगूळ
काढण्यासाठी टांगलेल्या भांड्यांतला रस चोरणारी, आणि कधी कधी भांडी पण फोडणारी
अशी सगळी मुले.

एककौडीला पण हसू आले.

खिडक्यांतून डोकावणाऱ्या मंडळींना, अर्ध्या बंगालची राणी एका छोट्या मुलाशी हास्यविनोद करते आहे हे पाहून मोठा अचंबा वाटला.

आपल्याला जे माहीत आहे त्यावरून एककौडीची सगळी स्वप्ने खरी झाली. बडानगरला जाण्यापूर्वीच एककौडी पालखीतून आपल्या घरी आला. शिपाई-शागिर्द त्याच्याबरोबर होते. आनल्या तिची वेत्याची चटई, चंदनी पंखा आणि स्वयंपाकाचे पितळी भांडे पण मिळाले. बटुक सेन आले आणि त्यांनी रतनला बरे केले. गुरुमोशायना दरवर्षी दुर्गापूजा साजरी करता येईल अशी सारी व्यवस्था झाली.

आत्या इतकेच म्हणाली, "देवालाच ठाऊक रे बाबा, ते तुझं बडानगर कसं आहे अन् मी तिथं कशी राहाणार !"

"म्हणजे ?" एककौडी ओरडला, "आत्या तू माझ्याबरोबर येणार की काय ?"

आत्याने एककौडीचे कान लांब करीत त्याला म्हटले, "मग काय भाचरा, तू काय एकटाच जाणार होय ? म्हणजे तू कुंभार, चितारी सगळा होणार, आणि मी तुला एकट्याला जाऊ देणार ? असंच ना ?"

एककौडीने त्यावर ब्र मुद्दा काढला नाही. जगो सर्व सुखी असा कोण आहे ? खरे म्हणजे त्याला हे पक्के ठाऊक होते, की त्याची आत्या त्याला एकट्यालाच कुठेही जाऊ देणार नाही.

574

